

einer Revolution des reifen entwickelten Proletariats geben wird'...; 'die breiten Massen können nur durch kräftig angreifendes Vorgehen der Partei, die die Führung übernimmt, in Aktion gebracht werden'.

Intussen was Pannekoek zich wel bewust geworden, dat de linkervleugel in de SPD het pleit verloren had. 'Was uns nottut', schreef hij in juli 1914, 'ist eine energische Angriffstaktik auf allen Gebieten; nur sie kann die Massen in Bewegung bringen. Und die Initiative zu einer solchen Taktik muss bewusste Tat der Partei, muss gemeinsame Tat aller Arbeiter sein, die zusammen das Leben und Wirken der Partei bestimmen.'³⁸ Juist de Duitse arbeidersbeweging zou hiertoe in staat zijn geweest, meer dan iedere andere arbeidersbeweging. In zijn derde artikel over de ineenstorting van de Tweede Internationale, dat hij publiceerde in de *Berner Tagwacht* van 22 oktober 1914 laat Pannekoek, voorzover het zijn toekomstverwachtingen betreft, zijn gevoelens de vrije loop: 'Die deutsche Arbeiterbewegung stand durch Organisation und Einsicht voran in der Internationale: wenn irgendwo, so wäre hier ein scharfer Kampf zur Verhinderung des Krieges möglich gewesen.' Maar noch bij de massa's, noch bij de leiding 'war Lust zu einem scharfen Kampf...' De Tweede Internationale had zich innerlijk overleefd. Evenals bij de Eerste Internationale het geval was geweest, was de ineenstorting de débâcle van een tactiek, van een systeem, van 'de tactiek van het parlementarisme'.

Dit wilde ook weer niet zeggen, dat de parlementaire tactiek zelf overbodig of schadelijk zou zijn; 'er war nötig als Vorbereitung und bleibt auch weiterhin wertvoll'. Maar als strijdmiddel voor de revolutie was het parlementarisme niet voldoende; 'Dafür sind neue Kampfformen nötig...' Met die nieuwe strijdvormen bedoelde Pannekoek ongetwijfeld de revolutionaire massa-actie. De dragers van deze massa-akties, aldus Pannekoek, had het aan inzicht in de nieuwe tactiek ontbroken. Daarom was de catastrofe onvermijdelijk. Maar, aldus Pannekoek, een nieuwe periode in de arbeidersbeweging zou komen, die de mensen aan het denken zou zetten, tot nieuwe daden zou leiden—hetgeen ook in een nieuwe Internationale gestalte zou krijgen.³⁹

Er is geen twijfel aan, dat Pannekoek ook baanbrekend werk verrichtte bij de analyse van de revolutionaire massa-actie. Op eenvoudige wijze en van verschillende kanten belicht, zette hij de betekenis van deze acties voor de bevrijdingsstrijd der arbeiders in talloze artikelen uiteen. Tegenover een partijleiding die de revolutionaire massastaking het liefst uit haar wapenarsenaal zou hebben verwij-

derd, ja zou willen doodzwijgen, leerde hij als nieuwe tactiek:

1. De arbeiders moeten niet wachten tot partij en vakbeweging tot actie oproepen; zij, de arbeiders, moeten zelf willen handelen en het initiatief nemen.

2. De arbeiders moeten de leiding van de partij en vakbeweging voortstuwen, en hun energie aan deze organisaties overdragen, opdat de leiding de gekoördineerde strijdwil in massa-akties omzet.

3. Geen blinde verering voor de leiders.

4. Het door massa-akties decentraliseren en vervolgens tot ontbinding brengen van de staatsmacht.

5. Het zo nodig vormen van op democratisch zelfbestuur opgebouwde, naar beroepen gestructureerde organisaties, die zich uit de massa's zelf ontwikkeld hebben.

Dit alles propageerde Pannekoek. Het ging diametraal tegen de politiek van de leiding in. Maar er dient nogmaals duidelijk op te worden gewezen, dat naar de toenmalige opvatting van Pannekoek de massa-akties het meeste nut zouden afwerpen, als zij onder leiding van partij en vakbeweging plaatsvonden. Ook van een definitieve afzwerping van het parlementarisme—één der meest principiële tegenstellingen tot de latere 'Rätegedanke'—was bij hem ook in de eerste maanden van de oorlog geen sprake.

Voor het uitbreken van de Russische revolutie in maart 1917 en stellig voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog in augustus 1914 werd aan arbeidersraden (gelijk die in 1905 in Rusland ontstonden) als knooppunten in het grote netwerk van toekomstige massa-akties nauwelijks aandacht geschonken. Ook Pannekoek neemt deze arbeidersraden niet als integrerend deel in zijn analyse van de revolutionaire massa-actie op. Von Oertzen schrijft in zijn *Betriebsräte in der Novemberrevolution*, dat 'Räteidee und Rätebewegung in ausdrücklicher Form sich in der deutschen Arbeiterschaft vor 1914 ... so gut wie gar nicht aufweisen lassen'.⁴⁰ Anweiler is in zijn boek over de radenbeweging in Rusland eveneens deze opvatting toegedaan: '... die besondere Form der Arbeiterräte [blieb] so gut wie unbeachtet'. Maar hij vervolgt: 'Nur einzelne Sozialisten, wie z.B. der Holländer Pannekoek, näherten sich über ihre Kritik am Parlamentarismus und am bürgerlichen Staat dem späteren Rätegedanken, wie ihn die Bolschewiki seit 1917 vertraten.'⁴¹ Ter staving van deze bewering beroept Anweiler zich onder meer op een beschouwing van Pannekoek in *Die neue Zeit* van 1912. Tegen het einde van het derde artikel, dat Pannekoek in dit tijdschrift aan 'Massenaktion und Revolution' wijdde, schreef hij: 'Welche Formen diese Aktionen annehmen werden, hängt wesentlich von den Verhältnissen, von der Grösse der Gefahr und den Aktionen des

Feindes, der regierenden Klasse ab.'⁴² Over 'die besondere Form' der toekomstige arbeidersraden blijft Pannekoek, blijkens dit citaat, vaag. Toch is Anweilers opmerking niet geheel onjuist. Dit blijkt uit een voordracht die Pannekoek in oktober 1911 in Stuttgart hield. Hij betoogt daar (wij wezen reeds eerder op het volgende, vrijwel onbekende, citaat maar vermelden het thans uitvoeriger) 'Die proletarische Revolution bedeutet eben die Zerstörung des Staates als Herrschaftsorganisation. Und die proletarischen Organisationen, die die Staatsgewalt besiegt und gebrochen haben, sind dann zur massgebenden Macht in der Gesellschaft geworden. Diese auf demokratischer Selbstverwaltung aufgebauten, berufsmässig gegliederten Organisationen, die sich aus den Massen selbst entwickelt haben, beherrschen jetzt das politische Leben und machen es unmöglich, dass eine über den Massen stehende selbständige Staatsgewalt das Volk beherrschen könnte.'⁴³

Hoewel in bovenstaand citaat het begrip arbeidersraad niet expliciet wordt genoemd, worden niettemin in enkele zinnen inhoud en vorm aangegeven van het toekomstige heerschappij-orgaan van de arbeidersklasse, dat Pannekoek verwachtte. In artikelen van 1912, 1913 en 1914 schrijft hij eveneens over wat hij 'de machtsmiddelen van het proletariaat' noemt. Hij noch zijn links-radikale medestanders konden echter tot een meer konkrete aanduiding komen van de functies van die organen in de klassenstrijd bij de uitoefening van de politieke macht. Dit heeft stellig te maken met het feit, dat grote 'wilde' bewegingen achterwege bleven—bewegingen die tenslotte de praktische basis zouden vormen voor het tot ontwikkeling brengen van nieuwe ideeën.

Terug in Nederland, 1914

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog keerde Pannekoek naar Nederland terug en zette zijn oude werkzaamheden voort, nl. door artikelen en lezingen inzicht geven in de politieke situatie en de machtspositie van de arbeidersklasse. Kort na het uitbreken van de oorlog schreef hij twee brochures, de ene getiteld *De Oorlog, zijn oorsprong en zijn bestrijding*,¹ de andere uitvoeriger: *Uit de voorgeschiedenis van de wereldoorlog*.² Bijzondere, opmerkelijke leringen worden niet getrokken; het tegendeel is het geval. In eerstgenoemd geschrift houdt hij zich wel bezig met 'de arbeidersklasse en de oorlog', maar het standpunt van 1911 waar hij als doel stelt 'de vernietiging van de staat als heerschappijorganisatie' lijkt verlaten. Nu stelt hij 'de verovering van de staatsmacht' aan de orde.³

Maar deze afwijking zal slechts van tijdelijke aard zijn.

Vergeleken met wat Pannekoek voorheen, vooral in Duitsland had geschreven, was het aantal artikelen dat hij in Nederland sedert september 1914 tot het uitbreken van de Russische revolutie in maart 1917 schreef, betrekkelijk gering en leverde de inhoud weinig, men mag wel zeggen, nauwelijks nieuwe gezichtspunten op. In de herfst van het eerste oorlogsjaar las Pannekoek een manuscript van Gorter, dat over 'het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-democratie' handelde. Hij stelde veranderingen voor (het verscheen als brochure onder de genoemde titel eind december 1914)⁴ en was—op Gorters verzoek—ook bereid het geschrift in het Duits te vertalen. Maar Pannekoek had er, volgens Gorter, 'teveel een eigen brochure van gemaakt' en het Duitse manuscript werd dan ook door Gorter 'en bloc' afgekeurd.⁵ Naar Pannekoeks opvatting had Gorter o.a. te weinig aandacht besteed aan de activiteiten van de revolutionaire marxisten en de links-radikale groeperingen, vooral in Duitsland. Hierdoor had de indruk kunnen ontstaan, dat deze groepen zeer weinig te betekenen en geen aanhangers hadden, geen alternatief kenden en dat zodoende het standpunt der rechtse sociaal-demokraten wel ongeveer samenviel met hetgeen onder de arbeiders leefde.⁶ De opmerkingen van Pannekoek waren niet geheel vergeefs en Gorter kwam met enkele wijzigingen en toevoegingen Pannekoek tegemoet.⁷

Van Pannekoeks activiteiten in 1914 herinneren wij aan zijn artikel over de ineenstorting van de Internationale.⁸ Maar ook zijn bijdrage *Politieke gevolgen van de oorlog* in *De Nieuwe Tijd* van november 1914⁹ bracht weinig nieuws. In 1915 schreef hij onder meer 'De Sociaaldemocratie en de oorlog'.¹⁰ In feite vat hij samen hetgeen hij reeds eerder en preciezer over de betekenis van de revolutionaire massa-akties had geschreven, maar met minder bezieling dan voorheen. Wel legt hij nog eens de nadruk op het feit, dat aanvankelijk kleine groepen 'de nieuwe tactiek' zouden propageren. Massa-akties tegen het imperialisme, zo betoogde Pannekoek, zijn niet mogelijk 'als bewust opgeroepen en bewust-geleide partij-akties, zoals wij vóór de oorlog in de Duitse partij propageerden en hoopen. Zij zullen ontstaan als spontane opstanden der massa's, die rebellieren tegen druk en nood, ellende en gevaar. De revolutionaire partijen hebben de taak, ze door propaganda voor te bereiden, tot hun slagen mee te werken en zo nodig door leiding en theoretische verdediging te ondersteunen. Breiden zij zich massaal uit'—aldus Pannekoek—'dan slepen zij ook nu en dan niet-revolutionaire organisaties, de vakverenigingen en hun leiders mee'.¹¹ Het essentiële van de strijd, namelijk de zelf-beweging van de massa's wordt hier,

evenals vlak voor de oorlog, aan de orde gesteld, maar over de organisatorische vorm waarin zij zich zou voltrekken, schrijft Pannekoek niets. Ook de politieke betekenis van de revolutionaire partij en het 'zo nodig' ondersteunen van die organisaties, onder meer door theoretische verdediging, blijft nog onduidelijk. Dat Pannekoek zich in die dagen bezig gehouden heeft met verleden en toekomst van de arbeidersklasse, mogen we wel afleiden uit drie publicaties in *De Nieuwe Tijd* van 1916. Zo schrijft hij over 'De economische noodzakelijkheid van het imperialisme'¹²—een onderwerp, dat hij reeds in de *Bremer Bürgerzeitung* van 29 en 30 januari 1913 en in *Die neue Zeit* van 1913¹³ behandeld had. In die artikelen en ook in die waarin hij later over hetzelfde onderwerp schrijft¹⁴—dus over de accumulatie- en ineenstortingstheorieën van het kapitalisme—verzet hij zich in feite tegen de opvatting dat er een objectieve grens aan het verder bestaan van de kapitalistische produktiewijze zou zijn. Pannekoek bestrijdt dit en wijst er op dat die grens in werkelijkheid een proces van voortdurende klassenstrijd zal zijn, die tenslotte door de daad der mensen in een nieuwe maatschappij zal uitmonden. Tot zo lang zal de kapitalistische produktiewijze mogelijkheden vinden om haar bestaan te rekken—zij het in toenemende mate ten nadele van een steeds groter deel van de bevolking. Pannekoeks theorie van de accumulatie is een eenheid van 'politische Oekonomie' en 'historisch materialisme'...; 'wanneer wij'—aldus Pannekoek—'van een maatschappelijke noodzakelijkheid spreken, bedoelen wij daarmee niet een economische noodzakelijkheid, die geen andere keus overlaat, maar het oorzakelijk verband, dat tussen de economische toestanden en het willen en handelen der mensen bestaat'.¹⁵

In ditzelfde jaar 1916 maakt Pannekoek een studie over de Chartistenbeweging; deze vormt een fraaie bijdrage tot de geschiedenis van de klassenstrijd in de eerste helft van de negentiende eeuw in Engeland.¹⁶

Een revolutionair marxist—zich onderscheidend van de marxisten uit Oostenrijk waarmee hij vaker verschil van mening had¹⁷—toont hij zich ook in zijn artikel over Friedrich Adler,¹⁸ die op 16 oktober 1916 een aanslag pleegde op de Oostenrijkse minister-president Graf Stürgkh. Adler schoot drie à vier keer met een revolver. 'Nieder mit dem Absolutismus, wir wollen den Frieden', zou Friedrich Adler geroepen hebben toen hij schoot.¹⁹ Pannekoek betoogt, dat 'het ... mogelijk en denkbaar [is] in komende tijden, dat nu en dan van zulk een daad zulk een kracht zal uitgaan', dat hij massa's wekt, en in beweging vermag te brengen. Maar 'uit Adlers daad spreekt niet het begin van revolutionaire kracht, maar de revolutionaire

zwakheid van de Oostenrijkse arbeidersklasse'. 'Dit moet met nadruk gezegd worden,'—aldus Pannekoek—'opdat niet een kultus van daden opkomt, die van ons standpunt [uit] altijd een symptoom zijn van zwakheid der beweging, uitingen van wanhoop over de traagheid der massa's'.²⁰

Ondanks deze en andere artikelen, die Pannekoek in genoemde periode schreef, bleef toch in het algemeen gesproken zijn politieke activiteit beperkt, niet alleen voor de SDP, de in 1909 van de SDAP afgescheiden Sociaal-Demokratische Partij (dit geldt ook voor Gorter),²¹ maar ook waar het meer het 'praktische' werk betrof. Dit was onder meer het geval met een plan van Radek, Pannekoek te betrekken bij de uitgave van een internationaal tijdschrift van de internationale groep van linkse sociaal-demokraten, die achter de doelstellingen van de 'Zimmerwalder Linke' stonden.

Het betreft hier het volgende. De gedelegeerden die op de internationale konferentie van 5 tot 8 september 1915 in Zimmerwald, een dorp niet ver van Bern, bijeen waren, hadden een verklaring aangenomen waarin vrede zonder annexaties of schadevergoedingen werd geëist. Hiertegen was verzet gerezen bij de linkse marxisten, zoals b.v. Lenin, die een tegenmanifest uitvaardigden waarin de revolutionaire sociaal-demokraten opgeroepen werden de volksmassa's voor te houden, dat alleen 'die sociale Revolution' een definitief einde aan de oorlog kon maken, dit in tegenstelling tot eerstgenoemd manifest waarin een oproep tot opstand ontbrak. De initiatiefnemers van dit tegenmanifest, de zg. Zimmerwalder Linke, wilden hun actie door middel van een tijdschrift voortzetten. Hierbij werd ook Pannekoek betrokken, die 'op aandringen van Radek en Lenin [zich] bereid [had] verklaard met Mevrouw Holst als redacteur op te treden...'. Ondanks zijn bezwaren—ook de Zimmerwalder Linke vormde geen eenheid—verklaarde Pannekoek zich bereid mee te doen. Hij was liever 'geheel onder ons' gebleven, 'met volkomen gelijkgezinden'. Maar dit was nu 'het enige middel', zo schreef hij Van Ravesteyn op 22 oktober 1915 'onze denkbeelden over tactiek, imperialisme, massa-actie enz. door bediskussiëring en behandeling van alle nieuwe problemen onder diegenen te verbreiden, die in de komende bewegingen de leiding zullen moeten nemen'.²² Pannekoek verwachtte toentertijd, dat er na de oorlog een 'kolossale werkeloosheid' zou optreden, en daardoor een geweldige druk van de massa's tegen hun leiders zou ontstaan, die de linkse oppositie tijdelijk zoveel kracht zou geven 'dat 't centrum meedoet'. Stellig in verband met deze verwachtingen vond hij het nodig met het plan van Radek mee te doen, maar, zo schreef hij Van Ravesteyn in een brief van 24 oktober 1915: 'Persoonlijk past het mij heel slecht,

tijd ervoor te moeten geven; en ik reken er in stilte al op, om als ik 't met de tijd niet aan kan, mijn functie aan jou over te dragen...'²³ De SDP had naar de Zimmerwalder konferentie geen afgevaardigde gestuurd. Henriëtte Roland Holst was er namens het Revolutionair-Socialistisch Verbond, dat begin 1915 was opgericht. De anti-Duitse leiding van de SDP, die in die dagen voornamelijk bij Wijnkoop en Van Ravesteyn berustte, was bevreesd voor vredesakties die voor de Duitse regering voordeel zouden kunnen afwerpen. Zij zouden ertoe kunnen bijdragen het uitbreken van een revolutie in Duitsland te bemoeilijken. En vormde Duitsland niet de kern voor de revoluties in andere landen?²⁴ Van Ravesteyn verkondigde nl. in *De Tribune* van 26 september 1914: 'Duitsland moet, meer dan tot nu toe 't geval is geweest, zelf, aan den lijve en op eigen bodem de gevolgen van de oorlog ondervinden...' Pannekoek vond dat fout. In een ingezonden artikel in *De Tribune* betoogde hij, dat een overwinnend Duitsland geheel Europa op een technisch hoger niveau zou brengen. De ontwikkeling der materiële produktiekrachten was en bleef 'de enige vaste grondslag' voor de ontwikkeling der arbeidersbeweging. Overigens zou een Duitse overwinning een overwinning in Europa zijn van het Duitse systeem, van militarisme en reaktionale onderdrukking. Een Engelse overwinning daarentegen zou een vrijere vorm van heerschappij naar Europa overplanten. 'Welnu: wat van die twee is gunstiger voor de ontwikkeling van de arbeidersbeweging, de gewelddadige onderdrukking of het sluwe bedrog?'²⁵ Het gehele artikel was louter van academische aard en had o.i. slechts de functie om Van Ravesteyn weer in het links-marxistische spoor te brengen. Uit deze polemiek mag niet de konklusie worden getrokken, dat Pannekoek Duitse sympathieën had, hetgeen Wijnkoop en Van Ravesteyn insinueerden. Gorter en Pannekoek hoopten dat de Geallieerden zich in hun oorlogsvoering zouden uitputten en het proletariaat en de soldaten door opstandige bewegingen een einde aan de oorlog zouden maken. Er is geen twijfel aan, dat Pannekoek en Gorter—die op hun beurt Wijnkoop en Van Ravesteyn, en vooral laatstgenoemde terecht anti-Duitse gevoelens aanwreven—in alle landen klassenstrijd wilden om de oorlog te doen beëindigen, niet in het ene land meer en in het andere minder. Klassenstrijd betekende voor de arbeiders: 'als aaneengesloten macht met hun klassegenoten internationaal de heerschappij der bourgeoisie neerwerpen, en aan het kapitalisme, en daarmee ook aan alle oorlog een einde maken'.²⁶ De leiding van de SDP zou deze formulering zeker niet afwijzen, maar de praktijk was soms anders, vooral na 1916, toen de artikelen van Van Ravesteyn steeds meer anti-Duits werden.²⁷ Uit angst dat de legers van het keizerlijke Duits-

land zouden standhouden, veroordeelde de SDP ook diegenen die na de maart-revolutie in 1917 in Rusland de voorlopige regering, die een voortzetting van de oorlog wilde, bestreden.²⁸ Pannekoek trok hiertegen in *De Nieuwe Tijd* van augustus-september 1917 van leer. Hij schreef, trouw aan het voor-oorlogse links-marxistische standpunt, dat elke oorlog 'voor welke mooie zaak ook' met de bourgeoisie tesamen tegen een andere staat gevoerd, een verzaking is van de klassenstrijd 'en daarom een verraad, een misdaad tegen de zaak van het proletariaat'.²⁹ Hij was van mening, dat het de Russische bourgeoisie scheen te lukken, onder de leuze van een 'verdedigingsoorlog', de arbeiders en soldaten aan haar kant te krijgen. De opvatting van Pannekoek liep parallel met die van Lenin, die met het Duitse proletariaat vrede wilde door de Russische revolutie naar Duitsland over te planten. Pannekoek komt in *De Nieuwe Tijd* van mei 1917 tot de slotsom, 'dat de verdere loop van de Russische revolutie wezenlijk daarvan zal afhangen, of zij zich over het overige Europa zal verbreiden'.³⁰ Een alternatief was er niet. 'De Russische revolutiebrand', aldus Pannekoek in september 1917, 'moest òf op Europa overslaan òf aan haar eigen ontoereikendheid verstikken'.³¹

Revolutie in Rusland en Duitsland, 1919-1921

De opvatting, dat Rusland met zijn grote boerenbevolking en geringe ontwikkeling van de kapitalistische produktiewijze niet rijp voor het socialisme was en dus de bourgeoisie vooreerst de produktiekrachten verder diende te ontwikkelen—zoals ook nog na de maart-revolutie de mensjewiki meenden—wees Pannekoek in die tijd af als 'een soort kwasi-marxistische dogmatiek'. De mate van rijpheid van de maatschappij voor het socialisme werd bepaald door de rijpheid van het proletariaat om te kunnen strijden en macht te ontwikkelen.¹ 'Die materielle Entwicklung der Wirtschaft schafft die Erkenntnis und diese bewirkt den Willen zur Revolution.'² Deze opvatting koesterde Pannekoek reeds lang, zoals we weten, en hij zou daarvan zijn gehele leven niet afwijken. Daarin lag ook de drijfveer verborgen om voortdurend de machtsmiddelen van de bourgeoisie en het proletariaat te analyseren, om meer van hun praktische reikwijdte en hun doeltreffendheid te weten te komen. Zijn artikelen over *De Russische Revolutie* in *De Nieuwe Tijd* zijn dan ook in feite historische schetsen waarvoor hij het materiaal uit diverse kranten moet hebben geput. Hier blijkt wel—op een enkele uitzondering na—het grote gemis in die tijd aan gegevens, afkomstig van betrouwbare revolutionaire groepen. De arbeidersraden komen in deze artikelen

slechts zijdelings ter sprake. Hij stelt vast dat zich twee machtscentra hebben ontwikkeld (een symptoom van dreigende, acute revolutionaire uitbarstingen): de voorlopige regering die uit de Doema-oppositie voortkwam en de raad van arbeiders en soldaten. Met voldoening constateert hij, dat thans geschiedde wat voorheen nooit was gebeurd, nl. dat de revolutionaire massa's 'een eigen krachtige organisatie' opbouwden en 'als een soort permanente volksvertegenwoordiging' optraden.³ Al citeert Pannekoek ook met instemming de *Bote der Russischen Revolution*: 'de leuze: "alle macht aan de sovjets" zal nu de leuze van de gehele democratie worden', toch gaat hij op deze uiterst belangrijke kwestie—het gaat immers om het uitvoerend orgaan van de politieke en economische macht—niet verder in. Pannekoek heeft kennelijk te weinig kennis van zaken; zijn beide artikelen in 1917 hebben dan ook een afstandelijk karakter. Het was moeilijk snel vat op de Russische ontwikkelingen te krijgen. De toestand waarin het door honger en verwaarlozing geteisterde Rusland verkeerde, was chaotisch. De regeerders deden pogingen de bevolking weer in de oorlog te drijven. Er dreigden acties van reaktionaire elementen (al was dan ook de Kornilov-putsch mislukt). Het waren evenzovele factoren die een helder oordeel bemoeilijkten en die weinig tot een onverwoestbaar optimisme konden bijdragen. 'Wanneer niet deze verbittering der massa's in een revolutie uitbarst, die de weg voor positief-opbouwende diep in de maatschappij ingrijpende revolutionair-economische hervormingsmaatregelen baant, gaat Rusland in een moeras van economische verwording en ellende te gronde.' Dat schreef Pannekoek in *De Nieuwe Tijd* in het novembern timer van 1917. In een naschrift op dit artikel slaat Pannekoek echter plotseling een andere toon aan. 'Wat wij hoopten, is intussen geschied'. Op 7 en 8 november hadden, schrijft hij daar, de arbeiders en soldaten van Petrograd de Kerenski-regering weggevaagd. 'Een nieuwe periode begint, niet slechts van de Russische revolutie, maar van de Europese proletarische revolutie.' Voor het eerst sinds de Commune van Parijs was het proletariaat, verbonden met de kleinburgerlijke klasse, meester van de staatsmacht. Voor het eerst waren modern geschoolde socialist en nodig om 'als leiders op te treden in de organisatie en opbouw van de maatschappij'. En hij eindigt dit naschrift met een groet aan 'onze dappere voorgangers op de weg naar het socialisme'.⁴ Uiteraard wist Pannekoek niets van de sedert 1917 getroffen strikt geheime voorbereidingen, die aan het grijpen van de macht door de bolsjewiki vooraf waren gegaan; evenmin dat op 23 oktober 1917 het Centraal Comité van de bolsjewistische partij tot de opstand had besloten.⁵

Ofschoon Pannekoek 'het nieuwe bewind'⁶ (d.w.z. de bolsjewiki die zich 'van de macht meester maakten'⁷ en als leiders van het maatschappelijk leven zouden optreden) duidelijk onderscheidt van de 'sovjets', ziet hij in die tijd beide als een onverbreekelijke eenheid. Hij ontkent tegenover de burgerlijke pers, dat Rusland absolutistisch wordt geregeerd. De bolsjewiki hadden weliswaar de konstituante 'naar huis gestuurd', maar 'een kongres van sovjets' was 'als een werkelijk arbeidsparlement' voortdurend bijeen, en de besluiten van dat lichaam werden door Lenin en Trotski uitgevoerd. Overigens: Pannekoek kon zich met deze daad van de bolsjewiki best verenigen. De konstituante kon toch slechts dienen als orgaan van de burgerlijke klasse en de ontwikkeling naar een nieuwe arbeidsorganisatie in de weg staan, '...dus moest zij opgeruimd worden'.⁸

Ten aanzien van de politiek van 'de Russische regering'⁹ (Pannekoek heeft hier de bolsjewiki op het oog) met betrekking tot de vredesonderhandelingen in Brest-Litovsk (een vrede waarbij veel gebied aan de Duitsers moest worden afgestaan) stond Pannekoek, zich afvragende of door de bolsjewiki de juiste tactiek was gevolgd, vol begrip voor de moeilijkheden van Rusland. Bij de onderhandelingen, zo overwoog hij, beschouwden de bolsjewiki 'hun macht in Rusland' niet als een zelfstandig doel voor persoonlijk of partijge win, maar als een middel om de revolutie naar Europa uit te breiden. Hiertoe bleken de bolsjewisten echter te zwak. Maar zij niet alleen. Uiteindelijk vond Pannekoek ook het Duitse proletariaat te zwak voor een 'indrukwekkend revolutionair optreden'. En als oorzaak hiervoor wees hij op 'de verlamme nde traditie van een halve eeuw parlementair socialisme en beperkte vakbeweging...'.¹⁰ Optimistisch over de afloop van dit alles was Pannekoek niet. In zijn overdenkingen voor de toekomst hield hij er rekening mee, dat 'de grote internationale rol van het Russische Bolsjewisme'¹¹ uitgespeeld zou kunnen zijn. Maar niet van de massa's zelf. Onherroepelijk zouden zij, vroeger of later, toch gekonfronteerd worden met een onverbiddelijke strijd, die zij zelf zouden moeten voeren. In zijn maart-artikel over de Russische Revolutie in *De Nieuwe Tijd* van 1918, waarin hij o.m. de toekomstige taak van de arbeidersklasse ter discussie stelt, spreekt hij zich opnieuw uit, nog ondubbelzinniger dan voorheen. 'Alleen door overal zelf op te treden en te strijden, niet als krachtige arm van een ander denkend hoofd, maar door eigen hoofd, hart en wil als eigen vrije krachten te gebruiken, kan het proletariaat leren geheel op zichzelf te staan, zich zelf, d.i. de maatschappij te besturen en daarmee alle andere leiding te ontberen'.¹² 'Het nieuwe socialisme' wenste iets geheel anders dan

'vervanging van de oude heersers door nieuw gekozen bestuurders, die voor de leiding der maatschappij te zorgen hebben'. Het legde 'het hoofdgewicht op de eigen daad, het eigen initiatief der massa's'.¹³ De Russische Revolutie was de leermeesteres geweest in het hanteren van de revolutionaire massa-aktie en de massale dienstweigering. Tevens was zij de openbare aankondiging van een op basis der arbeiders- en soldatenraden aan de macht gekomen klasse aan alle andere nog niet bevrijde klassegenoten in de wereld, om tot vrede en een socialistische rekonstruktie van de maatschappij over te gaan.¹⁴

In de Sovjet-republiek veranderde veel in de eerste twee jaar. Een aantal dekreten beknotten de macht van de arbeidersraden.¹⁵ Per 14 november 1917 werd weliswaar het dekreet afgekondigd betreffende de invoering van de arbeiderskontrole in alle industrie-, handels-, transport- en landbouwbedrijven, maar het was de daarin genoemde bedrijfskomité's verboden om bedrijven te onteigenen; ook de produktie zou onder leiding van de oude ondernemers blijven en door de bedrijfskomité's slechts gecontroleerd worden. In de praktijk gingen die komité's ertoe over, meestal naar aanleiding van maatregelen van de ondernemers, het bedrijf in eigen beheer te nemen. In de meeste gevallen waren het de reeds bestaande plaatselijke komité's die de bedrijven in beslag namen, d.w.z. zij waren het, die de door de bedrijfskomité's doorgevoerde onteigening legaliseerden. Hiertegen rees verzet van de overwegend door de bolsjewiki beheerste vakverenigingen. Bovendien werd bij de nationalisaties die zich op allerlei gebied voltrokken, de macht gebroken van de meestal op plaatselijke belangen ingestelde 'bedrijfskomité's en arbeidersraden, door deze in te lijven in de grote economische organisaties die overwegend door bolsjewiki werden geleid. Een dergelijke bedoeling had ook het dekreet van 5 december 1917, waarbij de Opperste Economische Raad werd opgericht om als belangrijkste orgaan voor de leiding en organisatie van het gehele economische leven op te treden.

In december 1918 was het grootste deel van de Russische industrie genationaliseerd. De Opperste Economische Raad was samengesteld uit vertegenwoordigers van vakverenigingen, bedrijfskomité's en leden van de regering. Inmiddels voerden de vakverenigingen—als instrument van de regering—een felle strijd tegen de bedrijfskomité's, die tenslotte ondergeschikt werden gemaakt aan de vakverenigingen.

In bovenstaand overzicht is in het bijzonder de nadruk gelegd op de beknottig van de macht der arbeidersraden, d.w.z. van de organen die de basis vormden voor het 'kongres van Sovjets', het 'werkelijk

arbeidsparlement'. Ofschoon de informatie over Rusland fragmentarisch en onzeker was,¹⁶ was men in Nederland—in elk geval Pannekoek—van genoemde maatregelen op de hoogte. Op grond van zijn opvattingen omtrent de uitoefening van de macht der arbeiders zou men verwachten dat hij kritisch, in elk geval met een zekere reserve, tegenover bovengenoemde maatregelen zou staan. Het tegendeel was het geval. In deze kwesties stond hij in de zomer van 1919 volledig achter de politiek van de bolsjewiki en hij liet dit in krachtige termen blijken. Zonder het ingrijpen van de staat door middel van de Opperste Economische Raad en zonder de hulp van de vakverenigingen—'men bedenke, dat de Russische vakbeweging steeds revolutionair was'—had de regering, aldus Pannekoek, de ingewikkelde arbeidskwesties nooit bevredigend kunnen oplossen. Maar door het actief medewerken van de massa's en de opgedane ervaring was men gaandeweg nu zover gekomen 'dat al haast van een beheer der industrie door de arbeiders zelf gesproken kan worden'.¹⁷ Ook op ander gebied—zoals het herstel van de arbeidsdiscipline—kon Pannekoek het optreden der bolsjewiki verdedigen. Hoofdzaak was, dat de nieuwe regering 'orde in de chaos' schiep—en die chaos heerste inderdaad overal en op grote schaal. Pannekoek kon zich met de bolsjewiki verenigen, omdat naar zijn politiek-economische opvattingen in Rusland 'de kommunistische praktijk' groeide.¹⁸

Twee jaar had het land nu de ongelijke strijd volgehouden. Ondanks hongersnood en vernietiging van onmisbare hulpbronnen was het militair geweld, komende van buiten en van binnen de grenzen, er nog steeds niet in geslaagd de regering en de legers, waaraan de bolsjewiki leiding gaven, definitief te verslaan. Niettemin waren de leidende bolsjewiki zich zeer wel bewust van de labiele positie van de nieuwe Sovjetmacht. Steun en solidariteit van de kommunistische partijen en arbeiders uit andere landen waren onontbeerlijk. Vooral op Duitsland was de hoop gericht. Maar daar was de revolutie niet sterk genoeg geweest om met de daad te helpen. Wel waren arbeiders- en soldatenraden gevormd, 'het nieuwe machtsinstituut' van de massa.¹⁹ Maar eenheid in opvatting omtrent de taken en de functies van deze raden ontbrak. Dit kwam niet alleen tot uiting in de tegenstelling tussen diegenen die de lijn van de beide sociaal-demokratische partijen, de SPD en de Unabhängige Sozialdemokratische Partei (USPD), volgden. Konflikten waren er ook—we komen er nog op terug—in de linkervleugel van de radikale marxisten zelf. Verreweg het grootste deel van de Duitse arbeidersklasse keerde weer terug naar de sociaal-demokratie, die—aldus Pannekoek in het najaar van 1919—'de bourgeoisie en het kapitaal weer in de macht

hersteld had'.²⁰ Deze situatie, t.w. de alles vernietigende burgeroorlog in de Sovjet-republiek, alsmede de dreiging van een zich herstellende bourgeoisie, sociaal-demokratie en vakbeweging in West- en Midden-Europa, leidde tot felle diskussies in de in de eerste week van maart 1919 opgerichte Kommunistische Internationale, vooral sedert het einde van dat jaar. Deze gingen over de vraag hoe de arbeidersmassa's voor de Sovjet-Unie konden worden gewonnen, op welke wijze de vijand kon worden bedwongen, dat wil zeggen welke strijdmiddelen gehanteerd moesten worden en welke strijdtaktiek gevoerd. In de praktijk betekende dit een antwoord op de vraag of parlementarisme en vak-actie in principe als ondoelmatig voor de strijd der arbeiders moesten worden afgewezen en of aan de zelfstandig op de grondslag van het bedrijf strijdende arbeiders, de bedrijfsorganisaties, de voorkeur moest worden gegeven.

Tijdens het oprichtingskongres van de Komintern in 1919 was van taktische geschilpunten nog weinig te bespeuren. De kwestie, parlementarisme en vak-actie: ja of neen, vormde daar geen twistpunt dat tot een scheuring zou kunnen leiden. Er heerste een geheel andere stemming. Het revolutionaire gebruik van het 'burgerlijk parlementarisme' diende ondergeschikt te zijn aan de methode van de openlijke aanval op de burgerlijke staat. Voor Lenin was 'uitbreiding van het radensysteem' toen de enige graadmeter om de voortgang van de revolutie te kunnen bepalen.²¹ De bolsjewiki hadden in die dagen ook hun uiterste best gedaan revolutionaire bewegingen in het Westen te ondersteunen—uiteraard ook, of beter, in de eerste plaats, om hun eigen positie te beschermen. Naarmate deze in gevaar kwam werd daadwerkelijke hulp van de arbeiders uit andere landen—vooral uit Midden-Europa, Duitsland voorop—steeds meer urgent. '...Door de aarzeling en de passiviteit der arbeidersmassa's' kon het kapitalisme, aldus Pannekoek, alle pogingen doen zich te herstellen.²² In elk geval werd het sterk genoeg, de toch steeds oploeiende stakingsbewegingen van de arbeiders te onderdrukken. Onder die omstandigheden—we volgen hier de kritische beschouwingen van Pannekoek—zocht Rusland met het kapitalistische Westen een *modus vivendi*, 'een manier van leven en laten leven naast elkander'.²³ De Sovjet-republiek was van een radicale kommunistische partij in West-Europa niet gediend; zij wenste geen kommunistische partij, die revoluties voorbereidde, maar door een krachtige bourgeoisie uiteengeslagen kon worden. Een dergelijke nederlaag zou immers ook de positie van de Sovjet-republiek verzwakken. Wel was zij gebaat bij een kommunistische partij waar de eigen regering rekening mee moest houden en die—mede door middel van de kracht van de arbeidersklasse—in staat was gebruik te maken van

de politieke mogelijkheden ten gunste van de Sovjet-republiek. De Sovjet-regering, zo verklaarde Pannekoek de door hem verworpen taktiek van de bolsjewistische leiders, had dadelijk grote massa's nodig, mochten die 'al of niet kommunistisch in de volle zin van het woord' zijn. Moskou wilde deze massa's voor zich winnen, aldus Pannekoek, omdat hun aansluiting bij Moskou het zichtbare teken was 'voor het Wereldkapitaal', dat een vernietigingsoorlog tegen Rusland niet meer mogelijk, dus vrede en hervatting van de handel onvermijdelijk waren. Daarom moest Moskou als 'de kommunistische taktiek' een taktiek propageren, die niet te scherp tegen de overgeleverde opvattingen van die massa's indruiste, d.w.z. zich niet negatief uitspreken met betrekking tot parlementarisme en vak-actie, maar wel diegenen veroordelen die deze overgeleverde vormen van actie bestreden.²⁴

Toen hij, in juli 1920, bovengenoemde kritische analyse schreef, kon Pannekoek niet vermoeden, dat Lenin reeds in oktober 1919 deze 'opportunistische' taktiek had bepleit. Het afwijzen van de 'Ausnutzung der legalen Möglichkeiten', van de 'Beteiligung am bürgerlichen Parlament, an den reaktionären Gewerkschaften...' betitelde Lenin reeds toen als 'eine Krankheit des Wachstums' van de kommunistische beweging in Duitsland;²⁵ maar dat viel toen nog niet zo op.

De strijd om de genoemde taktiek werd voornamelijk in Duitsland gestreden. Het neerslaan van de zgn. Spartakusopstand in januari 1919 had aanvankelijk wel stilstand in de revolutionaire beweging gebracht, maar toch braken al zeer spoedig grote acties uit. Niet alleen in Beieren verliepen de eerste maanden stormachtig. In Hamburg, Bremen, Brunswijk en Dresden—om slechts deze steden te noemen—kwamen de arbeidersraden in botsing met de politie en leger. In het Rijnlands-Westfaalse industriegebied vonden grote stakingen plaats. Arbeiders organiseerden zich op de grondslag van het bedrijf, vormden bedrijfsorganisaties, die zelf—dus buiten de vakverenigingen om—over alle aspecten van de strijd beslisten. In de kommunistische beweging in Duitsland was ook een sterke anti-parlementaire groep en was de kontroverse hieromtrent in alle hevigheid losgebarsten.

In de samenstellende groepen die op 30 december 1918 de 'Kommunistische Partei Deutschlands (Spartakusbund), (KPD (S))' stichtten²⁶ was die tegenstelling trouwens ook al aanwezig geweest. Rosa Luxemburg was niet tegen deelname aan de verkiezingen voor het parlement—een parlement dat echter voornamelijk als revolutionaire spreektribune zou gebruikt worden. 'Alle Macht den A[rbeiter]—und S[oldaten]—Räten!—das ist unsere Beteiligung an der

Nationalversammlung',²⁷ dat zou de strijdleuze moeten zijn. De meerderheid van het kongres wees echter elke vorm van parlementarisme van de hand. Naarmate in 1919 Sovjetrusland geïsoleerd raakte, liep het konflikt tussen die meerderheid en vooral de leiding van de partij ('die Zentrale') steeds hoger op. Van linkse zijde werd o.m. betoogd, dat het parlementarisme 'de typische vorm' was van een strijd door middel van leiders waarin de massa's een ondergeschikte rol speelden. De arbeiders kwamen niet zelf in beweging en konden de kracht van hun tegenstanders zo nooit goed leren kennen. Rusland had het goede voorbeeld gegeven, hoe de arbeidersklasse zich kon bevrijden. Daaruit hadden de kommunisten—aldus Pannekoek—in de eerste plaats hun opvattingen omtrent doel en weg geleerd; en in de tweede plaats uit de Duitse revolutie en wat daarop volgde.²⁸ Waarom nu de weg teruggegaan, terwijl er genoeg ervaring was opgedaan? Pannekoek had er al vaak op gewezen, dat het bevrijdingsproces der arbeiders als *zelf*bevrijding van lange duur zou zijn. Hij is het principieel oneens met Paul Levi, de leider van de KPD (S) en met Radek die in 1919 een brochure schreef waarin hij het parlementarisme en de vak-actie de hoofdwapenen van het proletariaat noemde 'met daarnaast als nieuw konkreet hervormingsdoel: de strijd voor de bedrijfskontrole'. Radeks brochure noemde hij dan ook 'een programschrift van het kommunistisch opportunisme'.²⁹ Was het wezen van het opportunisme van de Tweede Internationale niet het streven geweest 'het socialistisch doel' met de grote massa van niet-socialistische arbeiders door middel van parlementarisme en vak-actie te bereiken? En had niet dit streven alleen 'tot verwatering van de gehele taktiek' en ook tot de ineenstorting geleid? Ook een kommunistische massa-partij kon een revolutie niet maken; revolutionaire bewegingen zijn niet de resultante van partijbesluiten. Door de partij opgeroepen daden kunnen soms wel, vaak ook niet een stoot geven, 'maar de bepalende krachten zijn psychische factoren, die meestal onberekenbaar zijn'. Revoluties breken spontaan uit de volksmassa's uit. De taak van de partij in de revolutie is, aldus Pannekoek, 'de leuzen en programma's opstellen, die de spontaan handelende massa als juist erkent en waarin zij haar eigen doeleinden uitgedrukt vindt...'. De massa's zelf zouden de 'geestelijke en organisatorische leiding moeten nemen'.³⁰ Maar dit vereiste scherpe strijd tegen alle halfslachtigheid in eigen gelederen.

Pannekoek was van mening, dat in Duitsland de revolutie nog niet vernietigd was, ja voortschreed.³¹ Doch daarvoor zouden de arbeiders weer moeten teruggrijpen op hun 'grote strijdmiddel: de massastaking'. Het zou een moeilijke strijd worden, maar tegen een alge-

mene staking over 'het gehele rijk [was] het militair geweld van de regering machteloos; zij moe[s]t vallen',³² zo schreef hij in augustus 1919.

In West- en Midden-Europa was het kapitalisme evenwel nog sterk doordat het de geesten van de arbeiders beheerste. In Rusland, vervolgt Pannekoek, was het kapitalisme een van buiten geïmporteerd gewas. Het drukte los op de maatschappij en was betrekkelijk gemakkelijk te vernietigen. West-Europa daarentegen was het 'stamland' van het kapitalisme, het was in vele eeuwen met de maatschappij vergroeid. Daar lagen de taaiste wortels, 'die tot in alle klassen van de maatschappij' reikten. 'Het kapitalisme hier, in zijn vaderland, uitroeien en vernietigen—en daardoor dan de gehele wereld bevrijden—dat is de onmetelijk zware taak van het Westeuropese—en in Amerika van het Amerikaanse—proletariaat.' ... 'Om de nieuwe orde te winnen, hebben de proletariërs zulk een grote geestelijke kracht, zulk een onuitroeibare geestdriftige volharding nodig, als slechts een algehele vernieuwing van hun wereldbeschouwing hun kan geven.'³³ De taak van het proletariaat in West-Europa was veel zwaarder, aldus Pannekoek, dan in Rusland. Om de eigen bourgeoisie te overwinnen was 'bovendien nodig krachtige strijdvaardigheid en revolutionaire aktiviteit, tot de grootste offers bereid, die voor haar groei behalve de onhoudbare economische situatie een scherpe zuiver revolutionaire strijd tegen alle taktiek van aarzeling en kompromis nodig heeft'.³⁴

Maar dit alles was niet op korte termijn te verwezenlijken. Uiteindelijk was ook de Russische revolutie nog slechts het begin van 'de grote Opstand' van Azië tegen het Westerse kapitaal. Gewoonlijk lette men, naar Pannekoeks mening, alleen op de inwerking van de Russische Revolutie op West-Europa, maar belangrijker was de inwerking op de volken van Azië. 'Het vraagstuk van Azië', was 'het eigenlijke vraagstuk der mensheid...' In Rusland, China en Indië tezamen woonde immers meer dan de helft van de mensheid.³⁵

Al lag de wereldrevolutie in 1920 nog ver buiten bereik, de revolutionaire situatie in Duitsland—het hoogst ontwikkelde, nu gehavende industriële land in Europa—diende te worden benut. De politiek van de Komintern mocht zich dan ook niet laten beïnvloeden door de onderhandelingen van de Russische staat met andere staten. De Komintern immers was 'de bond van kommunistische partijen, die de revolutie in de kapitalistische landen voorbereidt'.³⁶ De politiek van de Derde Internationale dreigde evenwel door de politieke behoeften van Sovjet-Rusland te worden bepaald. 'De tegenstelling, waarin zij [de bolsjewiki] nu geraakt zijn tot de radikalen van West-

Europa, die nu dezelfde principiële taktiek volgen, die zij vroeger volgden, komt daarop neer, dat deze de West-Europese arbeidersbeweging als voorbereiding voor de toekomstige revolutie, zij haar daarentegen als deel van hun tegenwoordige politiek tot opbouw van de Sovjet-republiek beschouwen.³⁷ In juli 1921 formuleerde Pannekoek de positie van de Komintern nog scherper. De Komintern, als instrument van de Russische staatspolitiek, en als propagandist van parlementaire en vak-actie om op korte termijn grote arbeidersmassa's te winnen ten behoeve van de Russische staat, kon niet het werktuig der wereldrevolutie blijven. 'Het belang der wereldrevolutie zou dus eisen, dat Moskou de macht en de leiding van de Derde Internationale uit handen legt en deze overgeeft aan de Westeuropese arbeiders.'³⁸

Ofschoon toen nog niet als oorlogsverklaring bedoeld, betekende deze uitspraak niet alleen, dat 'de geestelijke leiding der West-Europese revolutie van Rusland op West-Europa' moest overgaan,³⁹ maar ook dat bepaalde aspecten van materiële steun zouden kunnen wegvallen. Aan dergelijke principiële uitspraken van Pannekoek —die slechts één der woordvoerders van de oppositie was—waren echter belangrijke gebeurtenissen voorafgegaan. Zo werd het Amsterdams Bureau—in 1919 ingesteld als filiaal van de Komintern voor Europa en Noord-Amerika—door het Exekutief Comité van de Komintern eind april 1920 plotseling opgeheven.

Pannekoek en Gorter waren over parlementarisme en vak-actie voortdurend in konflikt met onder anderen Wijkoop en Van Ravesteijn, die eveneens lid van het Amsterdams Bureau, de steun van Moskou genoten.

Een nederlaag leed de linkse oppositie op het tweede kongres van de Komintern in Moskou in juli-augustus 1920, waar onder meer als taktisch beginsel in de strijd het werken in vakverenigingen, arbeidersraden, maar ook wettelijk ingestelde bedrijfsraden, alsmede koöperaties en andere proletarische massaorganisaties verplicht werd gesteld. Kommunistische cellen moesten worden gevormd om de organisaties voor 'de zaak van het kommunisme' te winnen.⁴⁰

Omstreeks die tijd kwam in West-Europa Lenins brochure, die in de Duitse vertaling verscheen onder de titel *Der Radikalismus, die Kinderkrankheit des Kommunismus*.⁴¹ Hierin verdedigde Lenin met grote felheid, wat Pannekoek reeds eerder tegenover Radek 'het kommunistisch opportunisme' had genoemd, d.w.z. het werken in en het veroveren van de leiding van reformistische organisaties om deze voor revolutionaire doeleinden (die gericht waren op de belangen van Sovjetrusland) in beweging te zetten. In dit geschrift

trekt Lenin ook van leer tegen 'enige leden van de Hollandse Communistische Partij',⁴² en schrijft hij denigrerend over K. Horner (pseudoniem van Pannekoek) die hij 'bijzonder solide' maar 'bijzonder dom' acht.⁴³ Gorter reageerde met zijn in het Duits geschreven 'Offener Brief an den Genossen Lenin'.⁴⁴ Pannekoek deed het meer terloops. Zijn in maart en april 1920 in *De Nieuwe Tijd* verschenen artikelen over *De Derde Internationale en de Wereldrevolutie*⁴⁵ laat hij nu uitvoeriger en kritischer in het tijdschrift *Kommunismus* verschijnen onder de titel *Die Entwicklung der Weltrevolution und die Taktik des Kommunismus*⁴⁶ en vervolgens als brochure uitgeven onder de titel *Weltrevolution und kommunistische Taktik*.⁴⁷ In een 'Nachtrag' in dit geschrift vermeldt Pannekoek dat de beschouwingen in deze brochure in april 1920 waren geschreven, 'und auf dem Weg nach Russland abgeschickt' om als materiaal bij de discussies op het tweede kongres van de Komintern te dienen. In deze 'Nachtrag' wijdt hij enkele zinnen aan Lenins brochure. De betekenis hiervan, aldus Pannekoek, lag niet in de inhoud, maar in de persoon van de schrijver, want de argumentatie bood nauwelijks iets nieuws. Pannekoek was kennelijk van mening, dat Lenin zelf de opvattingen van b.v. Radek niet geheel en al deelde, althans niet zo kras. Pannekoek stond er in elk geval 'paf' van.⁴⁸ Het bijzondere was, aldus Pannekoek in zijn 'Nachtrag', dat die bekende argumentatie nu ook door Lenin werd gebruikt. Het had dan ook weinig zin om bekende argumenten opnieuw te bestrijden. De fouten van de Russische bolsjewiki berustten '...zumeist auf der Gleichsetzung der westeuropäischen Verhältnisse, Parteien, Organisationen, Parlamentspraxis u.d. mit den russischen gleichen Namens...'. En de grondslag van deze politiek was 'in den Bedürfnissen der Sowjetrepublik unschwer zu erkennen'.⁴⁹

Om de positie van de Sovjet-Unie te beschermen en te versterken werden pogingen gedaan om ook in andere landen opstanden te organiseren, uiteraard vooral in Duitsland. Hiertoe werden ook kommunisten opgeleid. Berucht is geworden de mislukte opstand die op 17 maart 1921 in het Middenduitse industriegebied begon. In die dagen werd juist de opstand in Kroonstad door de bolsjewiki bloedig neergeslagen. De 'Maart-actie' van 1921 in Duitsland kostte honderden arbeiders het leven en 4000 anderen werden gearresteerd.⁵⁰ Gorter reageerde op deze politiek met een artikel, getiteld *De lessen van de Maart-beweging. Naschrift op den 'Open Brief aan Lenin'*. Het artikel was in dezelfde stijl als deze Brief geschreven, nog steeds vol ontzag voor de 'eerste grote aanvoerder'⁵¹ na Marx en Engels. Niettemin beschuldigde hij Lenin ervan, dat zijn taktiek 'tot de ergste verzwakking van de revolutie, tot een chaos in het

proletariaat, tot verwarring onder de kommunisten en zo tot de ergste nederlagen moest leiden...'.⁵² De juistheid van Lenins tactiek in Rusland wilde Gorter echter volkomen erkennen.⁵³ Dat schreef hij in *De Nieuwe Tijd* van juni 1921.

Ook Pannekoek stond, blijkens zijn artikel in *De Nieuwe Tijd* van 1 mei 1921⁵⁴ nog met sympathie tegenover de politiek van de bolsjewiki in Rusland. In een polemiek met Henriette Roland Holst zou hij dit nog eens in alle duidelijkheid herhalen.⁵⁵ Hij schreef, dat Rusland de grootste en belangrijkste stap in de wereldontwikkeling had gedaan: de uitbuiting door het kapitalisme was er opgeheven. Tegenover de opstand van matrozen en bevolking in Kroonstad, de hongerdemonstraties in Petrograd en tegenover de boerenonlusten 'hier en daar' stond hij—ook op grond van 'grote sensatieberichten', zo zegt hij zelf—zeer kritisch en gereserveerd.⁵⁶ De crisis in Rusland was in de eerste plaats van economische aard. Pannekoek had in het voorjaar van 1921 begrip voor het herstel van de vrije handel die een koncessie aan de op eigenbelang gerichte weerspannige boeren was. Hij had respect voor Lenin die de politiek niet vergoelijkte maar 'zich eenvoudig op de bodem van de realiteit...' plaatste.⁵⁷ Al mocht de ingeslagen weg gevaren met zich brengen, zij moesten getrotseerd worden. 'De strafste discipline en de grootste inspanning van de Kommunistische Partij eisen zij, [de leiders van Rusland] om ze te kunnen overwinnen.' En Pannekoek wees er nogmaals op, dat de oorzaak van de koncessies, 'vooral de stilstand, het langzame tempo van de revolutie in West-Europa' was.⁵⁸ Maar hoe het tempo van de revolutie kon worden opgevoerd zonder ingrijpen van een partij of 'voorhoede', welke strijdmiddelen de arbeidersklasse moest hanteren om de bourgeoisie te kunnen verslaan, de wereldrevolutie een stap naderbij te brengen, en daarmee tevens de Sovjetrepubliek te beschermen en versterken, kortom hoe die tactiek in West-Europa diende te zijn, daarover liepen de meningen principieel uiteen. De tegenstellingen lagen zo diep, dat Pannekoek van mening was,—we wezen er reeds op—dat de 'geestelijke leiding' van de Westeuropese revolutie van Rusland op West-Europa moest overgaan. 'Het kapitalisme kan er toch niet bovenop komen: tenminste niet in Midden-Europa.'⁵⁹ In West-Europa had 'de voorhoede van het proletariaat' een eigen tactiek ontwikkeld. Pannekoek heeft hier de in februari 1920 te Hannover opgerichte Allgemeine Arbeiter-Union Deutschlands (AAUD) op het oog en de in april 1920 te Berlijn opgerichte Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands (KAPD). Wij wezen er reeds op, dat na het neerslaan van de Spartakus-opstand in januari 1919 grote stakingen buiten de vakverenigingen om plaats vonden, en arbeiders bedrijfsorganisaties

vormden, die zelf over alle aspecten van die strijd beslisten. De AAUD wilde de samenbundeling van die bedrijfsorganisaties zijn. Zij bestreed, evenals de KAPD waarmee zij nauw verbonden raakte, het parlementarisme, de door de staat ingestelde bedrijfsraden en uiteraard de vakbeweging.

De KAPD was de resultante van de reeds boven geschetste strijd binnen de KPD (S) over parlementarisme en vak-actie. Op het tweede kongres van de KPD (S) in Heidelberg van 20-24 oktober 1919 (Radek zat toen nog in Duitsland in de gevangenis) had de 'Zentrale' ook nog geëist, dat in de revolutionaire periode de partij gecentraliseerd moest zijn. Ten aanzien van de arbeidersraden werd bepaald, dat de leden van de KPD daarin een fractie moesten vormen en proberen moesten de leiding in handen te krijgen.⁶⁰ Hiermede kon de oppositie, de meerderheid (!), zich toen niet verenigen. Zij werd uit de partij gestoten op een wijze die 'aan de vuilste praktijken van leiders uit de tijd der oude sociaal-demokratie herinnert', aldus Pannekoek in *De Nieuwe Tijd* van 15 december 1919.⁶¹ De oppositie richtte vervolgens in april 1920 de KAPD op. In deze organisatie stond de propaganda voor het zelf handelen, voor het zichzelf organiseren als klasse, op de basis van de bedrijfsorganisaties en arbeidersraden, centraal. De KAPD wenste geen macht voor zichzelf, maar wilde de arbeidersklasse voorlichting geven, hoe zelf de macht te veroveren en uit te oefenen. De arbeiders dienden onder eigen leiding te strijden, georganiseerd op de grondslag van het bedrijf, in bedrijfsorganisaties, samengebundeld in de AAUD. Beide—kleine—organisaties wilden dus organen zijn van bewust voor het kommunisme strijdende arbeiders. Dit in tegenstelling tot Moskou, dat zich—aldus Pannekoek—'aan het hoofd' stelde 'van de nog in illusies bevangen ... massa's'.⁶² De AAUD en de KAPD onderscheidten zich dan ook van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), de Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands (USPD) en de KPD (S) in hun opvattingen 'omtrent de eenheid der arbeiders, omtrent de tactiek, omtrent de verhouding van massa tot leiding, omtrent de diktatuur van het proletariaat, omtrent de verhouding van staat en maatschappij, omtrent het kommunisme als politiek en economisch systeem'.⁶³

Onder invloed van de op het tweede kongres van de Komintern gesanktioneerde konsekwenties van de tactiek, had zich niet alleen de weerstand van Pannekoek tegen de bolsjewistische politiek in West-Europa verhard, maar ook werd hij kritischer ten aanzien van de door Sovjetrusland gevoerde politiek in de Sovjetrepubliek zelf. In de zomer van 1920 waarschuwt hij ervoor, dat de 'geistige Rückwirkung' van de gekorrumpeerde burgerlijke gedachtenwereld van

de westelijke arbeidersbureaucratie, door de taktiek van de Komintern ondermijnend kon werken op die kracht, die Sovjetrusland op de weg naar het kommunisme moet voeren.⁶⁴ Zo ontwikkelden zich bij Pannekoek ook bezwaren tegen de invoering van de Nieuwe Economische Politiek in maart 1921 waarvoor hij aanvankelijk zo'n begrip toonde. Naar zijn interpretatie beoogde deze 'het produktie- en transportstelsel te herstellen door invoering van het staatskapitalisme; d.w.z. door hulp van de kapitalistische wereld onder haar leiding en controle'.⁶⁵ Maar dat zou dan 'op een ontwikkeling van Rusland naar het privaatkapitalisme' moeten uitlopen en 'onderwerping aan het wereldkapitaal'. Dat zou een proces van vele jaren zijn, zo schreef hij. De hongerkatastrofe die Rusland in die tijd teisterde, versnelde echter, naar zijn mening, die ontwikkeling enorm. Aan de hulpactie door Rusland op touw gezet wilde Pannekoek niet meedoen, omdat de kommunistische hulpakties zouden samenwerken met 'de burgerlijke wereld', die niet zonder eigenbelang haar eigen hulpactie organiseerde. Onder het mom van hulp aan de Sovjet-Unie zou de arbeidersklasse in West-Europa de bourgeoisie versterken in plaats van deze bestrijden. 'Maar', aldus Pannekoek, 'wij zeggen: alleen, wanneer de arbeidersklasse tegenover de bourgeoisie staat, haar scherp bestrijdt, de scheidingslijn van de klassenstrijd zuiver trekt, bouwt zij de toekomst op, handelt zij revolutionair, vervult zij de taak, die de historische ontwikkeling haar ter bevrijding van de gehele mensheid oplegt. Wanneer zij zich laat overhalen om onder welke leuze ook met de bourgeoisie samen te werken en de scheidingslijn, zij het ook naar zij meent slechts tijdelijk, uit te wissen, verzaakt zij haar historische plicht en vertraagt zij haar overwinning en het kommunisme. De klassenstrijd is de maatstaf, waarmee alle handelen van het proletariaat als klasse wordt gemeten'.⁶⁶

Hierop kwamen uiteraard scherpe reacties, alsmede tegen andere artikelen die Pannekoek en Gorter omstreeks die tijd tegen de politiek van de Komintern hadden geschreven.⁶⁷ In mei 1921, zo schreef Henriette Roland Holst in *De Nieuwe Tijd* van september 1921, had Pannekoek nog geschreven, dat Rusland de grootste en belangrijkste stap op de weg in de wereldontwikkeling had gedaan. En nu zou de Sovjet-Unie plotseling een vijand van het Europese proletariaat zijn geworden? Als dat waar zou zijn, zouden wij, aldus Roland Holst, alles moeten 'omdenken en ómleren', wat wij—ook Pannekoek en Gorter—sedert oktober 1917 hebben geleerd en beleiden.⁶⁸

'Nog nooit is die noodzakelijkheid van omleren zo sterk geweest als nu', repliceerde Pannekoek in november 1921.⁶⁹ In juni en augustus

1921 had immers het derde kongres van de Komintern plaats gevonden. Er waren daar besluiten gevallen die volslagen onverenigbaar waren met de beginselen van de KAPD en de AAUD. Volgens één dier besluiten behoorde de kommunistische partij de leidende voorhoede van het proletariaat te zijn in alle fasen van zijn revolutionaire klassenstrijd én van de latere overgangperiode ter verwerkelijking van het socialisme, die de eerste trap van de kommunistische maatschappij zou zijn. De centralisatie van de partij zou geen formele centralisatie zijn, maar één van kommunistische activiteit, d.w.z. van de vorming van een sterke slagvaardige leiding, die zich snel aan wisselende situaties zou kunnen aanpassen.⁷⁰ De leiding van de partijen buiten Rusland was niet alleen verantwoordelijk tegenover hun partij-kongressen, maar ook direkt aan de Komintern; dat wilde in de praktijk zeggen: aan de bolsjewistische leiders in Sovjetrusland. 'Zu den Massen', dat was de strijdkreet, die het derde Komintern-kongres aan alle communisten van de wereld toeriep. In werkelijkheid was dat de roep tot de eenheidsfront-politiek, d.w.z. tot samenwerking met de verfoeide 'verraderlijke' sociaaldemokratie. Bovendien werd nog eens bevestigd, dat de partij beslissende invloed op de vakverenigingen moest verkrijgen. Men moest daarbij omzichtig te werk gaan. 'Der Partei untersteht nur die betreffende kommunistische Zelle in der Gewerkschaft, nicht aber die Gewerkschaft als solche'.⁷¹

Deze politiek van de Kommunistische Internationale druiste volledig in tegen de grondslagen van de politiek van de KAPD. Na pogingen over en weer om tot een kompromis te komen moest uiteindelijk eind juli 1921 wel een definitieve scheuring volgen.⁷² Pannekoek trad later, omstreeks september 1921, uit de Communistische Partij Holland (CPH). Hij had na het derde kongres van de Komintern literatuur uit Rusland ontvangen, kongresverslagen en redevoeringen van Lenin, Boecharin, Trotski en Varga, waaruit hij veel leerde.⁷³ De economische structuur van Rusland zou stap voor stap een meer burgerlijk karakter aannemen door de invoering van geld- en bankwezen en door de heroprichting van de kleine partikuliere industrie. Een mechanisme werd in beweging gezet naar een ontwikkeld privaatkapitalisme, dat moeilijk te stuiten was. Zou hierbij nog buitenlands kapitaal ingeschakeld worden, dan zou de kracht van de kapitalistische ontwikkeling enorm versterkt worden.⁷⁴ Pannekoek had nog meer bedenkingen. De arbeiders werkten onder toezicht en leiding van beampten en directeuren. Zij werden van bovenaf, van staatswege gekommandeerd. De boeren verkochten levensmiddelen voor persoonlijke verrijking. Verder wees hij er op, dat het buitenlands kapitaal en de verbinding met West-

Europa de geest van de intellectuelen en de middenstand 'in groot-burgerlijke richting' zouden voeren.⁷⁵ Hier stond nu nog tegenover 'het kommunisme in geest en wil' van de Sovjetbestuurders. 'Maar als de kommunistische idee zweeft boven een werkelijkheid, die steeds burgerlijker wordt, kan zij niet dezelfde blijven van vroeger.'⁷⁶ En dit te minder daar de vijand zich niet alleen manifesteerde in een zwarte reaktie—Pannekoek bedoelt Europese reaktionairen en Russische uitgewekenen, die de Sovjetrepubliek wilden vernietigen. Daar waren ook de zakenlieden en politici die reëler en breder van blik waren, financiers en burgerlijke staatslieden, die het kapitalisme in Rusland wilden inplanten door onderhandeling en vreedzame penetratie, 'die de Sovjetregeerders erkennen, met hen als gelijken verhandelen en verdragen sluiten'.⁷⁷ De Russische propaganda zou zich onder deze omstandigheden niet tegen het gehele kapitalisme, maar slechts tegen 'zijn brute en agressieve vormen' richten. Zo zou zich een opvoeding van het proletariaat ontwikkelen volgens 'de oude reformistische leuze: ... tegen de reaktie, met de burgerlijke democratie'.⁷⁸

Dit waren in het algemeen de factoren die Pannekoek ertoe brachten met de Komintern en de bij de Komintern aangesloten kommunistische partijen te breken. Pannekoeks vrees, dat het buitenlandse kapitaal in grote omvang zou binnenstromen en de Sovjetrepubliek zou beheersen, bleek niet gegrond. Sovjetrusland trok zich op zijn eigen bastion terug, daarbij verdragen sluitend, die haar internationale positie veilig stelden. De invloed van de in de staat stevig genestelde bolsjewistische partij op de produktiekrachten, de arbeidskracht inbegrepen, werd steeds groter, maar daarmee ook de beheersing van zaken en mensen. Zo bleef de essentie van de tegenstellingen bestaan, want tegenover de toenemende centralisatie en concentratie van macht in handen van de partij in Sovjetrusland, bleef de politieke strijd van Pannekoek gericht op meesterschap over de bedrijven door de arbeiders zelf, zeggenschap over de maatschappij en daarmee zeggenschap over hun eigen leven.

Na nederlaag en scheuring, 1921-1960

Na de definitieve breuk met de Komintern, na de nieuwe, tweede grote desillusie in Pannekoeks leven (de eerste was de scheuring in de sociaal-democratie in de Eerste Wereldoorlog) brak een periode aan waarin hij ernaar verlangde zichzelf 'rustig nieuw te oriënteren...'. Een ander 'opportunistisch reformisme' was opgekomen, 'beginsellozer' en 'gemener in methode...'.¹ Door de nederlaag, die

tot politieke inactiviteit leidde, waren er nu geen barrières meer die hem verhinderden de nieuwe problemen in de sterrenkunde intensiever te volgen en daar actief aan mede te werken.² Omstreeks 1905 was aan de Leidse Sterrenwacht nog het eindeloos rekenwerk meer gewaardeerd dan het volgen van nieuwe wegen in de sterrenkunde. Zo moest 'alle enthousiasme gaandeweg verkillen'. Hij was zich in die tijd ook 'volkomen onbekwaam voor astronoom ... gaan voelen'.³ Het verzoek om aan de Parteschule te komen werken was in zekere zin een uitkomst geweest.

Tijdens zijn verblijf in Duitsland had hij de relaties met sterrenkundigen echter niet geheel verbroken. Toen hij in 1914 na het uitbreken van de oorlog naar Nederland uitweek en daar na enige tijd er-voer, dat hij binnen afzienbare tijd niet gauw naar Duitsland zou kunnen terugkeren, besliste hij hier te blijven en leraar te worden. In 1916 werd hij als privaat-docent in Leiden toegelaten. 'Daarmee was dus', aldus Pannekoek, 'de Duitse loopbaan ten einde'.⁴ Nu kon hij zich ook weer intensief met de beoefening der sterrenkunde bezig houden. Bovendien kreeg hij steeds meer relaties met het Sterrenkundig Instituut te Leiden en werd hij, zoals gezegd, sterk in beslag genomen door nieuwe ontwikkelingen in de astronomie. Dit viel juist in de tijd, dat in de redactie van *De Nieuwe Tijd* een groot konflikt was uitgebroken over de vraag welke de politieke koers van dit blad zou worden. Het strijdpunt was of *De Nieuwe Tijd* een orgaan van de CPH zou worden, of als voorheen, een onafhankelijk tijdschrift zou blijven. Noch het één noch het ander geschiedde en het laatste nummer van *De Nieuwe Tijd* verscheen op 20 december 1921, nadat het blad 26 jaar had bestaan. Deze ontwikkeling, gepaard gaande aan Pannekoeks belangstelling voor de 'nieuwe problemen en ontwikkelingen in de sterrenkunde ... kwam mij persoonlijk ... wel goed te pas', aldus Pannekoek in zijn *Herinneringen*.⁵

In *De Nieuwe Tijd* van 5 oktober 1921 had Henriette Roland Holst in een 'Bericht aan de abonne's' geschreven, dat Pannekoek uit de CPH was gegaan en was togetreden tot de Kommunistische Arbeiders-Partij Nederland (KAPN), die toen eenzelfde standpunt had als de KAPD in Duitsland. In werkelijkheid was Pannekoek echter géén lid van deze partij geworden.⁶ In die in september 1921 opgerichte KAPN was wel Herman Gorter actief, die ook de doelstellingen ('Stellingen')⁷ voor deze partij had ontworpen. Uiteraard diende daarbij de KAPD als voorbeeld. Het grote verschil tussen beide was echter, dat KAPD (en AAUD) ontstaan waren uit Duitse verhoudingen, waarbij 'de taktiek der KAPD geheel op de behoeften van een revolutionaire toestand berust en de methode voor een spoedige en zekere revolutie bedoelt te geven', aldus Pannekoek in de

maand juni 1921.⁸ Nederland was echter buiten de oorlog gebleven, chaos en ineenstorting van het kapitalistisch stelsel waren hier het minst merkbaar, 'de oude sleur van gedachten was bijna onaangestast'. De ineenstortingsverschijnselen zoals die uit Duitsland bekend waren, werden 'als van verre gezien, maar niet door de massa beleefd'. Kortom, de revolutionaire taktiek van de KAPD gaf geen antwoord op de praktische situatie in Nederland. Onder de communisten van de linkerzijde in Nederland, aldus Pannekoek, was men het er wel over eens dat de taktiek van de KAPD—anti-parlementarisme en vorming van revolutionaire bedrijfsraden—niet op de dagorde stond. Wel diende men haar betekenis in Nederland te propageren voor komende revolutionaire tijden.⁹ Het verschil tussen beide organisaties demonstreert zich ook nog in het belangrijke feit, dat de KAPN geen aan Nederlandse verhoudingen aangepaste Unionsbeweging kende. Mede daardoor ontbrak het de KAPN aan innerlijke kracht, kregen de discussies een steriel karakter en verdween deze partij, zich ontbindend in kleine groepjes, uit de politieke strijd.¹⁰ Slechts één dezer raden-kommunistische groepjes, de Groep van Internationale Communisten (GIC) wist zich door vrij regelmatige publikatie van een periodiek en van enkele principiële theoretische geschriften tot 1939-1940 te handhaven. De groepen 'Spartacus' en 'Daad en Gedachte' beschouwen zich als de voortzetters van de GIC.¹¹

Aan desintegratie ontkwam ook de radenbeweging in Duitsland niet. Daarbij mag niet uit het oog verloren worden dat deze beweging, ofschoon zeer strijdvaardig, altijd van geringe omvang is geweest indien we haar vergelijken met de miljoenen die lid waren van de vakbeweging. Een schatting van het aantal leden op 300.000 is zeer waarschijnlijk aan de hoge kant.¹² 'De grote massa kijkt lijdelijk toe...'¹³ Maar ondanks de grote strijdvaardigheid die de Unionsbeweging vrijwel altijd kenmerkte, ging ook zij met het teruggebben van de revolutionaire beweging—en dat was reeds vrij spoedig het geval—in vele elkaar bestrijdende groepen en groepjes ten onder. Teneinde het karakter van de activiteiten van Pannekoek in deze post-revolutionaire periode te kunnen bepalen, geven wij eerst, in vervolg op hetgeen wij reeds schreven op blz. 54-55 een kort overzicht van de neergang van deze beweging.

Al spoedig bleken binnen de AAUD en de KAPD twee stromingen te bestaan, die verschillende opvattingen hadden over de verhouding tussen de Union en de partij. Een stroming stond op het standpunt, dat de Union als economische en politieke strijdorganisatie geen politieke partij naast zich nodig had. De andere stroming wilde, naast de AAUD, een politieke organisatie, naar doelstelling ge-

lijk aan de KAPD, 'omdat de grote massa [van de arbeiders] niet over voldoende kennis beschikt, om haar eigen direkte leider te kunnen zijn'; '... de beste koppen van de arbeidersklasse' zouden zich, volgens deze opvatting, in een partij moeten aansluiten om in het bijzonder binnen de AAUD de bestaande politieke problemen ter discussie te stellen en tot klaarheid te brengen. Samen zouden zij de revolutionaire strijd voeren. De partij zou 'niet los van en boven de massa staan'.¹⁴ Gorter, in zijn brochure *Organisatie voor de klassenstrijd* formuleerde het als volgt:

'Men zou op zijn best kunnen zeggen: Zij [de politieke partij] is het brein van het proletariaat, zijn oog, zijn stuurman. Maar ook dat is niet geheel juist. Want dat maakt de partij tot een deel van het geheel. En dat is zij hier niet en wil zij hier niet zijn. Zij wil in West-Europa en Noord-Amerika het gehele proletariaat als een zuurdesem doortrekken, het geheel zich eigen maken en dus het geheel zelf zijn. Zij wil hier een eenheid worden door de verbinding van zichzelf, de bedrijfsorganisaties en het proletariaat.'¹⁵

In december 1920 leidden de tegenstellingen in de AAUD en de KAPD tot een definitieve breuk. Ongeveer de helft der bedrijfsorganisaties trok uit de bond en vormde de Allgemeine Arbeiter-Union Einheitsorganisation (AAUE). Haar bekendste woordvoerder was Otto Rühle,¹⁶ die zijn toenmalige opvattingen neerlegde in verschillende artikelen en geschriften, waaronder *Die Revolution ist keine Parteisache!*¹⁷ De AAUE was tegen elke partijvorming. De arbeiders moesten niet vanuit de politieke partij maar vanuit de bedrijven het kapitalisme bestrijden, zelf handelen, zelf de strijd organiseren. Zo, langs de weg van de economische strijd zouden zij zichzelf opvoeden, zich scholen voor de politieke taken die ze moesten volbrengen om zich te bevrijden. Elke revolutie was een economische en politieke revolutie van de gehele klasse tegelijk. Dit was weliswaar ook het standpunt van de AAUD. Maar de AAUE voegde hieraan toe, dat de op federatieve basis in de AAUE georganiseerde bedrijfsorganisaties de enige werkelijke klassenorganisaties waren. Hier was een partij overbodig. Fel viel Rühle in 1922 de KAPD aan: 'Die Propagierung der Räte durch die KAPD war leeres, demagogisches Wortgeklingel, denn die KAPD war eine Partei, und eine Partei ist auf die Bürokratie eingestellt.'¹⁸

Intussen, uit de toevoeging 'Einheitsorganisation' mag niet afgeleid worden, dat de AAUE ook een voorbeeld van eenheid voor andere partijen was. Ook in haar liepen de meningen over politieke en economische vraagstukken uiteen (wij denken hier bijvoorbeeld aan de doodskrisistheorie die hieronder nog aan de orde wordt gesteld). Dit kan geen verwondering wekken. Hoe meer revolutionaire bewe-

gingen uitbleven, neergeslagen werden of anderszins doodliepen, des te groter bleek de machteloosheid en des te meer steeg de verwarring en namen de onderlinge tegenstellingen toe. Voorheen waren de politieke tegenstellingen in de KAPD uitgevochten, thans geschiedde dit in de Einheitsorganisation zelf. De verschillende interpretaties van de politieke en economische situatie leidden tot verschil in inzicht over wát gepropageerd moest worden, welke de konkrete taak van de Einheitsorganisation moest zijn en in welke organisatorische vorm die taak diende te worden uitgevoerd. Zo ontvaardden deze tegenstellingen óók in een strijd om bestuursfuncties.¹⁹ Van deze verwarring en teruggang bleven ook de rest van de AAUD en de KAPD niet verschoond; beide vielen uiteen in een 'Essener' en een 'Berliner' richting. Deze verschilden van mening over de houding, die ingenomen moest worden ten aanzien van de loonstrijd, die de direkt revolutionaire strijd had vervangen. In de pogingen van de Essener en de Berliner KAPD om dit probleem theoretisch te beheersen raakten zij steeds verder van de links-kommunistische arbeiders verwijderd, die nu alleen in de Unionen van de Essener, Berliner en Einheitsorganisation hun strijdwil poogden te realiseren. Daarmede werd de KAPD overbodig. De theoretische vernieuwing, het verwerken van de opnieuw opkomende loonstrijd, die bij de partij-theoretici als 'reformistisch' te boek stond, vond voornamelijk plaats binnen de Union, met name van de Berliner richting.

Naarmate de KAPD, de AAUD en de AAUE tot zeer kleine kernen van revolutionaire arbeiders ineengeschrompeld waren (tesamen werden het enige duizenden leden op een totaal van ongeveer twintig miljoen arbeiders)²⁰—en AAUD en AAUE door gebrek aan politieke belangstelling in de bedrijven slechts als propagandistische politieke groepjes optraden, werd de KAPD overbodig. Vanaf 1928 had de KAPD 'mit allen ihren divergierenden Richtungen' het kontakt met de andere links-kommunistische groeperingen 'restlos' verloren, zo schrijft Ihlau terecht. 'Als Opfer ihres eigenen Doktrinismus in die Isolierung getrieben, huldigten auch in den folgenden Jahren die nunmehr auf wenige Hundert zusammengeschmolzenen Mitglieder fanatisch ihren utopistischen Zielen und beschränkten sich vorwiegend auf agitatorische Tätigkeit in Erwerbslosenversammlungen.'²¹ In december 1931 werd de band tussen KAPD en AAUD verbroken en fuseerden de AAUD en AAUE. 'Na elf jaren scheiding', aldus het geschrift over *De economische grondslagen van de radenmaatschappij*, kwam men dus weer samen. 'Men gaf zich rekenschap van het feit, dat men de oude illusie, waarin de Algemene Arbeidersbond het grote verzamelbekken van de strijdende arbeiders

zou worden, moest laten varen. Dat kwam in de nieuwe naam van de nu samengesmolten organisaties tot uiting. Ze zou voortaan heten: "Kommunistische Arbeiter Union (KAU)".²²

In de AAUD was in de loop der jaren veel veranderd. Zag zij het vroeger als haar taak de organisator te zijn van de arbeidersklasse alsmede de organisatie van de miljoenen revolutionaire arbeiders—in de loop der jaren, nadat zij lering getrokken had uit haar onmacht, propageerde zij dat de arbeiders alle strijdfuncties in eigen handen moesten houden, hun strijd zelf koördineren. Niet de KAPD, de AAUD of de AAUE zou alleen of met anderen de diktatuur van het proletariaat uitoefenen, maar deze zou bij de in hun arbeidersraden onderling verbonden arbeiders zelf berusten. Als taak van de KAU bleef dan ook slechts over: 'alleen het voeren van klare, kommunistische propaganda binnen de strijdende massa; het voortstuw van de strijd door het tonen van een doelbewuste weg'.²³

De doelstellingen van de KAU waren na felle discussies en vele scheuringen—méér dan uit bovenstaande korte samenvatting blijkt—tot stand gekomen.²⁴ Gezien de langdurige strijd die tussen de kommunisten van de Komintern en de radenkommunisten, alsmede tussen de radenkommunisten onderling had plaats gevonden, bracht de essentie van haar programma praktisch noch theoretisch iets nieuws. Als doel werd gesteld de proletarische massa's te scholen, de kommunistische radenbeweging te propageren en medewerking te verlenen aan het scheppen van de voorwaarden voor de strijdeenheden op de basis der raden.²⁵ Maar al deze kwesties riepen grote tegenstellingen op, zodra het om de praktische toepassing ging. Aan die strijd onttrok Pannekoek zich niet, al nam hij aan het partijwerk nauwelijks deel. Uit de artikelen die hij schreef valt echter af te leiden, dat hij de onderlinge tegenstellingen binnen de radenbeweging wel degelijk volgde. Zo verdiepte hij zich in de brandende kwestie die in de radenbeweging van die dagen onderwerp van discussie was: wat diende de AAUD te doen, wat moest zij adviseren, als de 'gele' vakbonden tot loonstrijd opriepen? Meedoen of niet meedoen? Als de vakbonden de loonstrijd volgens reformistische beginselen wilden voeren, moest de AAUD scherp optreden. Wanneer de vakbonden niet wilden staken, in tegenstelling tot de arbeiders, dan moest de AAUD 'met de beste raadgevingen' de arbeiders ondersteunen, maar niet als een soort nieuwe concurrerende organisatie. Meestal wist Pannekoek wel een antwoord op dergelijke vragen: 'de arbeiders moesten zelf strijden, zelf denken, zelf beslissen, en niet eenvoudig een andere organisatie als de vakvereniging de leiding toevertrouwen'.

Moeilijker was het antwoord op de vraag wat de AAUD moest doen

in geval de vakbonden na gerechtelijk bevel de kassen sloten en de AAUD groter en invloedrijker was geworden. Diende de AAUD dan in de plaats van de vakbonden als strijdorganisatie op te treden? 'Het antwoord kan bijna niet anders dan: ja luiden', was de opvatting van Pannekoek, 'want wanneer men zich niet in een revolutionaire periode bevindt, moeten de arbeiders een orgaan hebben door middel waarvan zij om loon- en arbeidsvoorwaarden tegen de ondernemers kunnen strijden'. Dit schreef Pannekoek in 1927.²⁶ Deze opvatting geeft niet de essentie weer van Pannekoeks algemene opvatting omtrent de wijze van het voeren van de klassenstrijd van een hoog ontwikkeld proletariaat. Dit was een 'uitzonderingssituatie'. Het artikel werd trouwens geschreven in een periode van stilstand, van voortdurende achteruitgang van de radenbeweging. We stonden 'pas aan de voet van de berg' en het was 'nog niet duidelijk te zien hoe de toekomstige economische ontwikkeling'²⁷ zou verlopen. Daarom wees Pannekoek ook de verschillende theorieën over de doodskrisis van de kapitalistische produktiewijze van de hand. Wie zijn taktiek op de korte termijn bouwde, in plaats van op de verder liggende toekomst, kon teleurgesteld raken, zei hij, en dit leidde maar al te vaak tot ontmoediging.²⁸ Afgezien hiervan had Pannekoek reeds eerder de doodskrisis van de kapitalistische produktiewijze geïnterpreteerd als een proces van economische op- en neergang, uitmondend in een chronische malaise, waaraan de arbeiders een einde zouden maken. De kapitalistische produktiewijze zou niet mechanisch in elkaar zakken en aan een te fixeren eindpunt komen. Dat zouden de mensen vaststellen. 'Wat in de maatschappelijke economische wereld plaats heeft, moet zich eerst in de hoofden der mensen omzetten in denken en willen en dan eerst kan de omverwerping plaats vinden.'²⁹

Pannekoek was een marxist met enkele vaste principia, met aan de Forschungsmethode van de leer van Marx en Engels ontleende vuistregels. Zijn denken was echter—zo zagen wij—van flexibele aard; er was plaats in voor het waarnemen van de verscheidenheid in ontwikkeling in de verschillende landen met een kapitalistische produktiewijze, voor de verschillende aspecten van krisisverschijnselen en daarmee voor het verschil in de groeivormen en konflikten binnen de arbeidersklasse zelf. Deze beginselen paste hij ook op Nederland toe. In dit land waren de verhoudingen voor een klassenstrijd op basis van de bedrijfsorganisatie en het konsekwente anti-parlementarisme nog niet rijp. Uiteraard betekent dit niet, dat Pannekoek nu parlementarisme en vakverenigingsaktie als strijdmiddelen voor de Nederlandse arbeiders aanbeval. Evenmin prees hij een sociaal-demokratische of bolsjewistische politiek aan voor de arbeiders in de

koloniale gebieden, ook al verwachtte hij, dat daar een nieuwe heersende klasse nog een taak had te vervullen in de ontwikkeling van het nationale kapitaal, in het brengen van steeds meer mensen onder kapitalistische verhoudingen. Vanuit deze opvatting menen wij een passage te mogen begrijpen uit een brief van Pannekoek aan zijn dochter en schoonzoon uit 1945. Hij schreef daar: 'Wij zien het zo in, dat de regering, gedreven door konservatieve krachten bezig is een heleboel voor toekomstige samenwerking met de Indiërs te bederven; maar wij hopen, dat er toch nog een vreedzame oplossing zal gevonden worden, met zeer veel zelfbestuur voor de Indische intellektuelen, waarin voor Nederlandse ondernemingen en intellektuelen plaats blijft.' En op een andere plaats in de brief schrijft Pannekoek: 'Het zou wel jammer zijn, als wij er geheel uitgegooid werden; er was zoveel moois en goeds te doen en te beleven; maar naar wat ze vroeger deden, verdienen de Hollanders wel dat ze het verliezen.'³⁰

Ook voor China voorzag Pannekoek een andere groeivorm dan voor West-Europa. Men leze er op na wat Pannekoek in zijn boek *De Arbeidersraden* hierover schrijft.³¹ Maar uit de titel van het boek blijkt reeds, waar het accent van Pannekoeks verwachtingen ligt, nl. bij de arbeidersraden als de machtsmiddelen van het proletariaat in hoogontwikkelde industriële gebieden. In die gebieden kan, naar zijn opvatting, een zo krachtige klasse als de bourgeoisie—vooral heersend door haar ideologie—slechts verslagen worden door de volledige inzet van de werkende mensen met een nieuwe eigen opvatting over moraal en recht, die nieuwe economische en daarmee nieuwe eigendomsverhoudingen impliceren—uiteeraard in een lang proces van strijd, d.w.z. van het leren toepassen van nieuwe ervaringen. In niet-revolutionaire tijden moest dit beginsel niet verlaten worden, moest niet een nieuwe zelf naar macht strevende partij worden ondersteund. Werkgroepen moesten zich vormen, 'de zich zelf vormende hun weg zelf zoekende studie- en discussie-organisatie'.³²

De grote betekenis van deze groepen lag hierin dat zij klaarheid zouden brengen 'door hun wederkerige strijd, hun discussie, hun propaganda. Zij zijn de organen van de zelfstandige verheldering van de arbeidersklasse, door middel waarvan zij voor zich zelf de weg naar de bevrijding vindt.'³³ Dit schreef Pannekoek in 1936. Met de oude opvatting omtrent de partij als strijdorganisatie van de arbeidersklasse had Pannekoek, in overeenstemming met het program van de KAPD, gebroken in 1920. Nu in de jaren '30, op het dieptepunt van de teruggang van de arbeidersstrijd die op de Eerste Wereldoorlog volgde, de proletarische propaganda-partij, die de KAPD was geweest, uiteengevallen was in elkaar bestrijdende groep-

jes, deed Pannekoek afstand van het woord 'proletarische partij'. De organen ter informatie van de arbeidersklasse, die Pannekoek noodzakelijk bleef vinden, noemde hij nu 'werkgroepen', een term die toen algemeen goed was in de GIC, waarmee Pannekoek via zijn vriend Henk Canne Meijer contact onderhield. De GIC zelf trouwens was zulk een werkgroep. Zo werkte zij in feite reeds sedert 1926, doch in de volgende jaren, sedert ongeveer 1930, wist zij haar taak en functie in de klassenstrijd steeds nauwkeuriger in een 'Doelstelling' te formuleren. In tegenstelling tot 'de leiderspolitiek van de parlementaire partijen en van de vakbeweging zag de GIC de wezenlijke vooruitgang der arbeidersbeweging in de ontwikkeling van het zelfbewustzijn der arbeiders'. Uiteraard werd deze 'ontwikkeling van het zelfbewustzijn' niet als een zelfstandige psychische kracht beschouwd, maar als de resultante van de telkens diepere ontwrichting van het produktieapparaat, van de werkloosheid en van nieuwe oorlogen. 'De toenemende verarming en de steeds groeiende onzekerheid van bestaan' zouden de arbeidersklasse dwingen 'de strijd voor de kommunistische produktiewijze' aan te binden en het beheer en de leiding van produktie en distributie zelf ter hand te nemen 'om zo de associatie van vrije en gelijke producenten te verwezenlijken'. Dit alles is de theoretische konsekwentie van de nadere precisering van de taak van de bedrijfskern, die de propaganda in de bedrijven voert, en van de bedrijfsorganisatie, het orgaan van het gehele personeel dat zelf tijdens de stakingen of andere bewegingen over de strijdmaatregelen en strijdtaktiek beslist. De bedrijfskernen zijn te vergelijken met de revolutionaire werkgroepen, met dit verschil dat laatstgenoemde groepen een breder terrein van politieke en theoretische aktiviteit ontplooiden.³⁴ In de praktijk gold dit vroeger vrijwel uitsluitend voor de GIC. Deze groep was een 'open' organisatie voor al degenen die in het algemeen de 'Doelstelling' van de GIC onderschreven. Men werd 'lid' (opgenomen in de groep), doordat men aan de discussie deelnam en meehielp aan de verschillende noodzakelijke werkzaamheden als typen, stencillen, kolporteren, debatteren op straat en vergaderingen enz. Kontributies werden niet geheven. De deelnemers aan de groep betaalden naar vermogen een deel der onkosten en verder werden de uitgaven gefinancierd uit de vrijwillige bijdragen van de lezers van de GIC.³⁵ De groepen 'Spartacus' en 'Daad en Gedachte', die—zoals hiervoor vermeld—ieder op eigen wijze het werk van de GIC voortzetten, hebben tot op heden het theoretische peil van de GIC niet kunnen bereiken. Beide groepen geven een periodiek uit en geschriften, waaronder herdrukken van uitgaven van de GIC en van Pannekoek. Van een verdieping der strikt theoretische beginselen van de vroege-

re GIC kan echter niet gesproken worden; daarbij denken wij aan een verdere uitbouw van het zo baanbrekend werk, de *Grondbeginselen der communistische productie en distributie*.³⁶ Bevreemdend is dit niet. Grote 'wilde' stakingen of revolutionaire massabewegingen, op basis van arbeidersraden, en zich uitstrekkend over aaneengesloten industriegebieden in verschillende landen tegelijk (zodat organisatie van de produktie en van het verbruik van goederen een levensnoodzaak wordt), vonden in West-Europa na de Tweede Wereldoorlog niet plaats. Dergelijke zelfstandige massabewegingen zouden onvermijdelijk nieuwe problemen aan de orde stellen en daardoor—op langere termijn gezien—tot een verdieping kunnen leiden van de theorie van de taak der georganiseerde arbeidersklasse in revolutionaire situaties³⁷—dat zijn situaties waarin de bestaande orde aange tast of bedreigd wordt door door de strijdende mensen zelf geschapen wetgevende en uitvoerende organen. Wel vinden en vonden wilde stakingen plaats, d.w.z. nam het zelf optreden en zelf organiseren toe, maar een uitbreiding van de revolutionaire bedrijfskernen of—in het algemeen—een uitbreiding van de radenbeweging in de zin van toename van revolutionaire werkgroepen heeft dit nauwelijks tot gevolg gehad. Wel kan men spreken van een toenemende belangstelling voor de theorie en de geschiedenis van de radenbeweging. Dit blijkt uit de verspreiding van Pannekoeks geschriften. In het bovenstaande signaleerden wij een stilstand in de verdere uitbouw van de theorie van het radencommunisme. Dit blijkt niet alleen uit de aard der publikaties—zeer vele reprints—maar ook, om tot Pannekoek terug te keren en met hem deze beschouwing te beëindigen, uit Pannekoeks mislukte poging in de jaren vijftig een boekwerk te schrijven over 'de toekomst der beschaving'. In de jaren 1954-1956 had hij tien cahiers volgeschreven met notities, meestal van kritische aard, n.a.v. door 'burgerlijke schrijvers', politici en filosofen geschreven publikaties.³⁸ De bedoeling was de aantekeningen later 'tot één geheel te verwerken'. In 1954 had hij reeds zeven cahiers van ongeveer tachtig bladzijden vol. Toen hij er echter 'voor ging zitten', zo schreef hij in december 1954 aan Henk Canne Meijer, om ze te verwerken, 'wou het niet'; hij 'kon er niets bevredigends van maken. En dat zat daarin dat ik niet wist voor wie ik wat zou schrijven... Er is geen publiek dat zo iets zou lezen, en dat zou daarin blijken, dat het nooit gedrukt zou worden'.³⁹ Pannekoek was in die dagen somber gestemd—overigens niet alleen hij. Men voorzag een derde wereldoorlog. Canne Meijer schreef aan Pannekoek in september 1946, dat zich 'een zekere zwaarmoedigheid' van hem had meester gemaakt. 'Dat zit in de klaarblijkelijke onvermijdelijkheid van een derde wereldoorlog'.⁴⁰ Pannekoek ant-

woordde, dat sinds het einde van de oorlog en sinds hij berichten kreeg uit Engeland en de Verenigde Staten, hij 'geen ogenblik' aan de mogelijkheid gedacht had, 'dat de derde oorlog door iets van arbeidersbeweging zou kunnen worden verhinderd'. En hij voegde hieraan toe: 'En me steeds meer ingedacht, dat de nieuwe revolutionaire strijd door middel van raden eerst komt en komen kan, nadat de kapitalistische wereldeenheid onder Amerikaanse suprematie zal zijn tot stand gekomen.'⁴¹ In 1954 was, uiteraard na ups en downs, het pessimisme niet verdwenen. 'Al wat we schreven in de laatste jaren bleef volkomen onverkocht en ongelezen...', zo lezen wij in de brief van december 1954 aan Canne Meijer.⁴² En dat betrof niet alleen de voor de Tweede Wereldoorlog door hem geschreven studie *Lenin als Philosoph* maar ook het na de oorlog verschenen werk 'De Arbeidersraden'. Zijn *Anthropogenese* zou weer om andere redenen een 'winkeldochter' blijven. Door dit alles was 'de geestdrift en het zelfvertrouwen bij het werk, zoals dat vroeger was, nu voor een groot deel afwezig', aldus Pannekoek. Een dergelijk pessimisme of misschien nauwkeuriger geformuleerd, een dergelijk uitgeschreven zijn, was trouwens al eerder aanwezig bij meerdere, vooral oudere leden van de GIC, zoals Henk Canne Meijer.⁴³ Pannekoeks klacht, dat hij *De toekomst der beschaving* niet schrijven kon is ons inziens ook daarop terug te voeren. Waar waren de bewegingen die hem nieuwe gezichtspunten zouden kunnen bieden? Na de opheffing van *De Nieuwe Tijd* in 1921 verkeerde Pannekoek reeds in een situatie die hij zelf typeerde als: 'ik zat niet volgeladen met stof, die ik verlangde te verkondigen'.⁴⁴

Toen Pannekoek op 28 april 1960 te Wageningen stierf was in deze situatie nog weinig verandering gekomen. Enkele jaren na zijn dood nam de belangstelling voor zijn werk weer toe. Tenslotte was hij één der belangrijkste theoretici in de arbeidersbeweging geworden door zijn aanhoudende strijd tegen het reformisme, zijn onverbidelijke kritiek op de bolsjewiki en hun partij in een tijd toen zij nog werden verafgood en tenslotte door zijn weloverwogen propaganda voor het zelf-handelen der arbeiders. Pannekoek is zo een historisch belangrijke figuur geworden, doordat hij al deze factoren tot een samenhangende theorie wist te maken: de theorie van de zelf-vrijding der arbeiders en daarmee van de mensheid.

De toenemende belangstelling voor Pannekoek is echter niet alleen uit de politieke belangrijkheid van zijn persoon te verklaren. Tegenwoordig verschijnen niet alleen veel herdrukken ook van andere revolutionairen uit vroeger tijd, van werken betreffende massa-acties, alsook over niet-revolutionaire arbeidersgroepen en partijen, maar ook het aantal studies op dit terrein is toegenomen.

De publikatie die wij hier de lezer aanbieden, beoogt een bijdrage te zijn voor al diegenen die zich in Pannekoeks werk en in de oorsprong en grondbeginselen van het radencommunisme verdiepen willen. Maar wij dienen daarbij wel te denken aan de woorden die Pannekoek in 1953 schreef: 'Toch ben ik zeer in twijfel of ik wel als wegwijzer voor een jongere generatie kan dienen. De wereld vormt zich zo snel om, dat deze uit een geheel ander totaal van milieu en ervaring een geheel andere grondinstelling moet krijgen dan wij in vroeger tijd kregen. Wij hebben de onze door veel strijd en moeite veroverd en zo tot een vast bezit gemaakt; zo zullen ook de jongeren van nu doen, en het meeste wat wij kunnen doen is ze zo veelzijdig mogelijk in alles laten doordringen, om er een eigen oordeel uit te vormen. Eigen hersens gebruiken, dat is wel de beste leering, die men hun kan meegeven. Een leuze bovendien, die ook nu in de arbeidersbeweging goed te pas zou komen.'⁴⁵